

# Batenburg

## Verslag van de zomercampagne 1992

DOOR

T.C. BAUER

### Inleiding

In tegenstelling tot het onderzoek in 1991 (zie Castelogica 1992-1), dat vooral ten doel had inzicht te verkrijgen in de stratigrafie van het binnenterrein, waren de werkzaamheden ditmaal meer gericht op het traceren van funderingen van binnenmuren en eventuele kelders. Het accent lag daarbij op het gebied direct grenzend aan de binnenzijde van de ringmuur.

Daarnaast werd het onderzoek van de beide poorttorens verder voortgezet.

Op basis van de onderzoeksgegevens zal in de loop van 1993 een terreinindeling ontworpen worden, die een duidelijk beeld moet geven van het verleden en de bouwkundige ontwikkeling van het kasteel.

De werkzaamheden vonden ditmaal op diverse locaties op het binnenterrein plaats, die in het onderstaande verslag achtereenvolgens besproken worden.

### I Het poortgebouw

#### *De zuidelijke poorttoren*

Het niveau van de begane grond van deze toren kon enigermate in het zicht gebracht worden na verwijdering van de begroeiing en een dik puinpakket. De deels al bekende kanalen voor de afvoer van kruitdamp werden ingemeten; ze waren afgedekt met platen, samengesteld uit hergebruikte fragmenten natuursteen, nu grotendeels verdwenen. De oostelijke torenwand lijkt slechts tot de helft van de beoogde dikte te zijn opgetrokken, getuige een vertanding aldaar en de brede fundering. Mogelijk lag het in de bedoeling hier later een stookplaats te creëren?

#### *De noordelijke poorttoren*

De noordelijke poorttoren werd verder schoongemaakt, de aansluiting op de ringmuur kwam daarbij duidelijk aan het licht. De spekbanden van deze laatste bleken nog vrij ver door te lopen in zuidelijke richting. De ringmuur zal hier echter, in tegenstelling tot de situatie bij de westtoren, zeker niet eerst geheel

zijn herbouwd. Het lijkt er meer op dat de poorttorenmuren in zekere samenhang met de herbouw van de ringmuur werden opgetrokken. Een bevestiging van deze hypothese had verkregen kunnen worden na het uitgraven van de brugkelder, met name ter plaatse van de aansluiting van de zuidelijke torenwand op de ringmuur onderin deze kelder. Vanwege geldgebrek konden de werkzaamheden aan de brugkelder helaas niet meer uitgevoerd worden.

De noordelijke buitenmuur van de toren bleek grotendeels te zijn verdwenen, waardoor ook het koepelgewelf aldaar geen steun meer had. Het begin van de kanalen vanaf de centrale opening in de kruin van het gewelf was nog juist te zien. Het naar het oosten lopende kanaal is niet blootgelegd; de afdekking lijkt ook hier niet meer aanwezig.

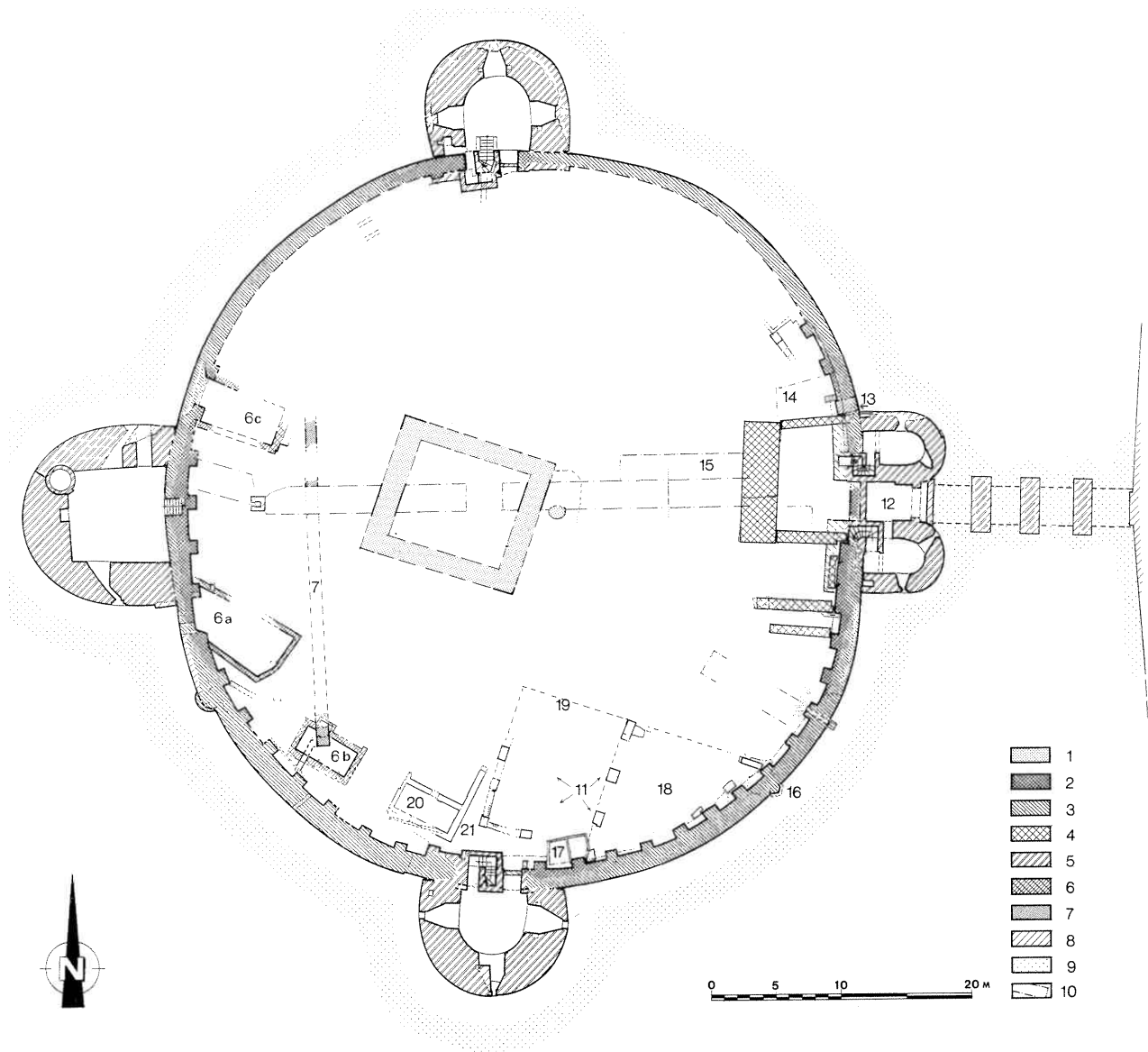
De overige schoonmaakwerkzaamheden op beide poorttorens zouden later worden verricht in samenhang met de verdere consolidatie.

### II Het binnenplein achter het poortgebouw en direct ten noorden daarvan

Aansluitend aan de werkzaamheden van het vorige jaar werd nu de bovengrond achter de noordelijke poorttoren verwijderd. Het bracht een chaotisch beeld van muurresten en bestratingssporen aan het licht. Duidelijk was slechts de voortzetting van het, vorig jaar al ontdekte, zware blok metselwerk op enige meters achter de binnenzijde van het poortgebouw (zie afb. 1.4). Dit eindigde aan de noordzijde vlak en zonder verdere vertanding. De totale lengte is ca. 9 m bij een breedte van ruim 2,5 m.

Op de noordoosthoek sluit een twee-steens brede muur aan, die in de richting van de ringmuur loopt. Deze muur is gefundeerd tot in de oorspronkelijke heuvelhelling, de onderzijde volgt trapsgewijs het talud. Ten opzichte van het zware blok muurwerk is deze sluitmuur nogal verzakt.

Het blijft onduidelijk welke bestemming het bouwwerk heeft gehad dat op bovengenoemde muren moet hebben gestaan; een functie als bescherming van een



Afb. 1. Plattegrond

- 1: centrale toren, circa 1150;
- 2: ringmuur, eerste fase, tweede helft 14de eeuw;
- 3: ringmuur, tweede fase, midden 16de eeuw;
- 4: fundering ouder poortgebouw?, 15de eeuw;
- 5: uitspringende halfronde torens, tweede helft 16de eeuw;
- 6: restanten van 16de eeuwse kelders;
- 7: funderingsporen van de westvleugel (1686);
- 8: recent;
- 9: gracht;
- 10: werkputbegrenzingsen;
- 11: poeren van de zuidvleugel, circa 1600;
- 12: brugkelder;
- 13: oorspronkelijke doorgang in de ringmuur;
- 14; 15: werkputten;
- 16: zuidoostelijk arkeltorentje;
- 17: kalkputten;
- 18: gedeelte van de zuidvleugel;
- 19: Gelderse (top)gevel;
- 20: smalle dienstvleugel;
- 21: gang?

poortdoorgang lijkt het meest waarschijnlijk. Deze doorgang zou ten zuiden van het gebouw hebben gelegen.

Het gebouw dateert waarschijnlijk uit het begin van de vijftiende eeuw, korte tijd later dan de eerste periode van de ringmuur. De baksteen is iets korter, maar wel dikker (27 x 13 x 7/8 cm). De ringmuur van de eerste periode bestaat uit baksteen van 28/29 x 13,5/14 x 6/6,5 cm. Dit is overigens in tegenspraak met de gangbare theorie dat in het algemeen de dikte van de baksteen afneemt naarmate deze jonger is.

Een diepe werkput ten noorden van dit mogelijke poortgebouw bracht eveneens vreemde verschijnselen aan het licht.

De ringmuur is in meerdere perioden te onderscheiden. Naast de al bekende eerste en tweede periode (resp. veertiende en zestiende eeuw) is er nog een derde: een vermoedelijke zeventiende-eeuwse herstelling. Deze hangt mogelijk samen met de verbouwing (een vergroting naar het westen) van de achterzijde van het poortgebouw. De slecht gemetselde en verzakte fundering hiervan was opgetrokken van baksteen met een formaat van 22,5 x 10,5 x 4,5 cm. Ongeveer dit zelfde kleine formaat was toegepast bij de herstelling van de bovenzijde van de ringmuur.

Opvallend was hier met name een ca. 1 meter brede, oorspronkelijke opening in de eerste ringmuurperiode (de enige die tot heden in deze ringmuur werd aangetroffen!) juist ten noorden van de aansluiting met de noordelijke poorttoren (afb. 1.13). Deze onderbreking was eerder ook al aan de buitenzijde geconstateerd en toen als mogelijke brugkelder opgevat. Aan de binnenkant bleek dat de opening ogenschijnlijk geen afsluiting aan de achterzijde heeft gehad. Op grote diepte is er aan de noordzijde wel een kort dwarsmuurtje (ongeveer 1,5 meter het binnenterrein instekend) dat nooit hoger werd opgetrokken. Aan de zuidzijde vormt de al genoemde noordelijke sluitmuur van een mogelijk ouder poortgebouw de begrenzing.

Deze opening is, waarschijnlijk in de zestiende eeuw, in zijn geheel opgevuld met mergelblokken. Omdat een direct verband met de tweede bouwperiode van de ringmuur niet is aangetoond, zou het kunnen zijn dat de opening nog enige tijd na de herbouw als doorgang heeft gefunctioneerd. De oorspronkelijke functie van de doorgang is evenmin duidelijk. Het veertiende-eeuwse buitenoppervlak is verdwenen, mogelijk bevond zich daarin een poortje waardoor men op het talud van de gracht kon komen. De achterzijde van de doorgang kan afgesloten zijn geweest met een dun tussenmuurtje of een houten schotwerk binnen de dikte van de ringmuur, dit teneinde de grond van het binnenterrein tegen te houden. In de aldus verkregen koker zou men met een ladder hebben moeten af-



Afb. 2. De grondboog in de zuidvleugel.

dalen om door de doorgang te kunnen. Hierdoor kan worden verondersteld dat de doorgang als sluippoort zou hebben gefungeerd.

Het in de richting van de noordtoren schoongemaakte deel van de noordoostelijke ringmuur vertoont het gebruikelijke beeld van poeren aan de binnenzijde met spaarvelden daartussen. Het muurwerk van de eerste periode was op één plaats zichtbaar: ten noorden van de diepe werkput (afb. 1.15), met nog de aanzet van de grondboog. Verder noordwaarts was alleen de herstelperiode na 1540 in het zicht, de ruimte tussen de poeren was overdekt door zeer vlakke "bogen" rustend op puin.

De bovenzijde van het muurwerk bestond geheel uit kleine baksteen, waarschijnlijk een zeventiende-eeuwse reparatie.

Daarnaast werden fragmenten van funderingen aangetroffen van een bijgebouwtje met een daar tegenaan gelegen kalkput.

#### *De werkput tegen het mogelijk oudere poortgebouw*

In het verlengde van de poortdoorgang werd een tegen de westzijde van het zware blok metselwerk aansluitende werkput aangelegd die een uitbreiding vormde van de doorgaande oost-west sleuf uit 1991 (afb. 1.15).

De bedoeling was hierin een aantal onopgeloste verschijnselen nader te kunnen verklaren, zoals de vreemde noord-zuid lopende ingraving met houtsporen (zie *Castellogica* 1992-1, p. 286).

Helaas werd niet de beoogde duidelijkheid verkregen. In de vlaksgewijs aangelegde werkput werden wel door elkaar gegraven kuilen uit verschillende perioden aangetroffen. De soms diepe ingravingen bevatten echter niets waaruit kon worden afgeleid waarvoor ze ooit hadden gediend.

Ook het oorspronkelijk oppervlak van waaruit de kuilen waren gegraven was niet meer vast te stellen;

een zeer grote kuil, waarschijnlijk zeventiende-eeuws, gevuld met nogal wat baksteenpuin, maakte dit op deze plaats onmogelijk. Deze laatste kuil zou ontstaan kunnen zijn tijdens het uitbreken van funderingen of het zoeken naar bouw materiaal zoals tufsteen. De kuil bevatte onder andere zeventiende-eeuws steengoed.

Wel werd de onderzijde van het zware blok metselwerk bereikt, waarbij bleek dat het was ingegraven met een zeer krappe insteek, komende van boven het huidige maaiveld. De onderste lagen sloten direct tegen de wand van de bouwput aan. Voorts kon hier uit het profiel worden afgeleid dat men de uit de grachten afkomstige grond in de vorm van een (ring)dijk aan de binnenzijde had opgeworpen alvorens verder op te hogen en aan te vullen. In deze grond kwam ijzertijd-aardewerk voor.

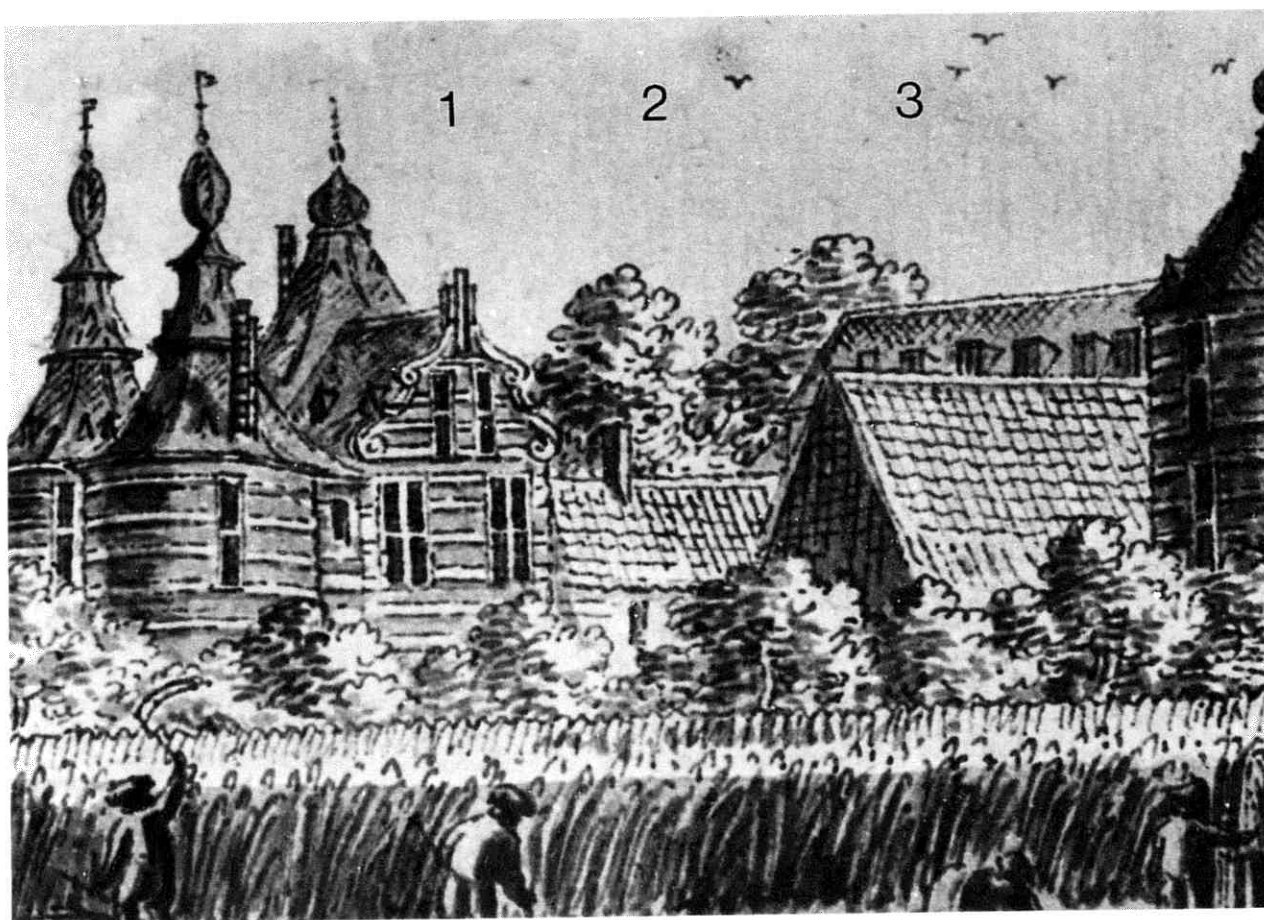
### III Het zuidelijk deel van het binnenplein; het gebied ten noordwesten van de zuidtoren tot aan het zuidoostelijk arkeltorentje (afb. 1.16)

Dit terrein is op uitgebreide schaal onderzocht op de aanwezigheid van funderingen en eventuele kelders.

De nadruk lag daarbij op de zône van 3 à 5 meter binnen de ringmuur waar naar verwachting de bovengrond recent het minst verstoord was, al was reeds bekend dat daar nogal veel puin voorkwam.

Inderdaad bleek over vrijwel het gehele gebied de ruimte tussen de helling van de opgeworpen heuvel en de aan de voet daarvan later gebouwde ringmuur te zijn gevuld met puin: voornamelijk baksteen, specie en ook wel plaatselijke leien en aslaagjes. Dateerbare vondsten kwamen nauwelijks voor, enkele fragmenten wezen op een tijd rond 1400. Ook het aangetroffen baksteenpuin vertoonde een sterke overeenkomst met het materiaal van de eerste, laat veertiende-eeuwse ringmuurperiode. Als dit zo is blijft de grote vraag waar al dat puin vandaan is gekomen. Toch van afbraak van oudere bebouwing? Of moeten we een (tot dusver onbekende verwoesting) veronderstellen van een deel van het nieuw gebouwde kasteel in de loop van de vijftiende eeuw?

Een groot probleem daarbij is dat de diverse puinstortlagen soms moeilijk van elkaar te onderscheiden zijn. Bij de verwoestingen rond 1500 is er zeker veel puin bijgekomen en zal, daar waar de veertiende-eeuwse muur uit de eerste ringmuurperiode voor een



Afb. 3. Detail van een tekening van J. de Beijer; Het kasteel gezien vanuit het noordoosten: rechts van de zg. Gelderse gevel (1) bevindt zich de lagere smalle dienstvleugel (2). Bij 3 zien we boven het dak van een aanbouw tegen de noordtoren het hoge dak met dakvensters van de westvleugel uit 1686.

groot deel verdwenen was, ook een deel van de veronderstelde oudere puinstort in de gracht geschoven zijn. Ofwel is deze tijdens de herhouw in de zestiende eeuw alsnog afgegraven. De nu aanwezige puinlagen tegen de zuidtoeren kunnen dan ook deels vijftiende- of zelfs zestiende-eeuws zijn, bovendien moeten we het tijdstip van deponeren nog onderscheiden van de ouderdom van het puin zelf.

### *De woonvleugels*

Tamelijk onverwacht troffen we echter midden in de puinstort een groot aantal rechthoekige poeren van baksteen aan (afb. 1.11), gefundeerd tot in de ophogingskleilagen van de motte. Ze waren ten dele nog onderling verbonden door grondbogen. Deze waren gemetseld op het puin dat daartoe was afgedekt met een gebogen laag klei die aldus een soort formeel vormde.

In het verlengde van het al in 1990 bekende muurwerk dat aansluit op het zuidoostelijke arkelorentje, werd een poer aangetroffen die de noordwestelijke hoek vormde van een driehoekige vleugel met een lengte van ongeveer 10 meter. Deze vleugel is waarschijnlijk kort na de herbouw van de ringmuur tesa-men met het arkelorentje gebouwd ( $\pm$  1550 ?). De westwand ervan bestond uit een drietal poeren met bogen daartussen. De aansluiting op de ringmuur was slecht uitgevoerd: de boog eindigde koud tegen de ringmuur, daarbij rustend op een kalkput die daar kennelijk al aanwezig was (afb. 1.17). Op het al genoemde noordwestelijk hoekpunt na was de noordmuur vrijwel verdwenen, de ondiep gefundeerde muur zal geheel zijn uitgebroken bij de aanleg van de moestuinen in de negentiende eeuw.

Uit de bekende achttiende-eeuwse afbeeldingen kon worden afgeleid dat in het verlengde van de driehoekige vleugel (afb. 1.18), aansluitend op de zuidtoeren, een bouwdeel had gelegen met een zogenaamde Gelderse topgevel (afb. 1.19). De fundering van dit gebouw was echter niet zo duidelijk te traceren. Directe aansluitingen op de torenachterwand waren er niet. De poeren, gevonden op enige meters afstand van de zuidtoeren, zouden de zuidwestelijke hoek moeten vormen. Van de zuidmuur, die in dat geval los stond van de zuidtoeren, ontbreekt een poer ter plaatse van bovengenoemde kalkput. De muur moet dan zijn gefundeerd op de met puin gevulde en buiten gebruik gestelde kalkput. Een tamelijk vreemde situatie.

Van de westelijke zijmuur is een drietal poeren aangetroffen, de eerste twee nog verbonden door een boog (afb. 2). Meer naar het noorden, buiten de puinzône waar de klei van de motte veel dichter aan de oppervlakte ligt, zijn alle muursporen uiteraard weer verdwenen door de latere vergravingen. De situering van

de voormalige noordmuur is echter hier en daar nog herkenbaar in de wandprofielen in de vorm van ondiepe smalle ingravingen gevuld met baksteenpuin. Deze muur moet in elk geval later worden gedateerd dan het driehoekige bouwdeel, mogelijk omstreeks 1600.

### *De Ringmuur*

Bij de herbouw van de zuidoostelijke ringmuur na 1500 is zowel mergel als baksteen toegepast. Het nog zichtbare deel van de poeren die ooit de weergang droegen, ongeveer ter hoogte van het maaiveld, is vrijwel uitsluitend van mergelsteen. De spaarvelden tussen de poeren zijn ongeveer ter hoogte van het maaiveld overdekt (geweest) met vlakke bogen van baksteen. Dit alles in tegenstelling tot het zuidwestelijke ringmuurgedeelte, waar in de poeren vrijwel uitsluitend baksteen is verwerkt. De vlakke overwelling van de spaarvelden komt daar niet voor.

Onderzoek van het ringmuurgedeelte achter en naast de trap van de zuidtoeren bracht zekerheid betreffende de veronderstelde kelderaanleg aldaar. Hoewel de overwelfde doorgang zelfs voorzien was van een deursponning en een draaipunt aan de binnenzijde van de dichtzetting, is de zeker wel geplande kelder nooit aangelegd. Van een vloerniveau was geen sprake en het muurwerk vertoonde nergens een afwerking die op een binnenruimte duidde: integendeel, vooral hogerop waren grote mergelblokken zeer onregelmatig en naar binnen overhangend aangebracht. Hier viel in het profiel tegen de ringmuur met name de grote hoeveelheid leien tussen het puin op. Misschien afkomstig van de afbraak van de bebouwing van voor 1500?

Betreffende de overgang van de eerste ringmuurperiode op de tweede uit de zestiende eeuw is op deze plaats vooral vermeldenswaard de vrijwel naadloze aansluiting van het metselwerk, met name in de poeren. Slechts aan de dikkere zestiende-eeuwse baksteen en de iets andere voegafwerking was het verschil te zien.

### *Dienstvleugel*

De funderingsresten van de bebouwing tegen de zuidwestelijke ringmuur waren van een totaal ander karakter: hier geen poeren meer maar ondiep gefundeerde muurtjes op en over elkaar, soms zelfs op een ouder plavuizenvloertje opgetrokken.

Duidelijk was slechts de voortzetting van het keldertje dat al in 1990 gedeeltelijk was opgegraven en nu een binnenwerkse afmeting bleek te hebben van 2 x 5 m (afb. 1.6b). Het was volgestort met puin, kort voor de bouw van de westvleugel in 1686, die er gedeelte-



Afb. 4. De kelder nabij de westtoren (6 a); duidelijk zichtbaar zijn de afdrukken van de traptreden aan de binnenzijde van de ringmuur.

lijk overheen werd gebouwd. Het overige muurwerk zal behoord hebben tot een lange smalle (dienst)vleugel (afb. 3), gelegen tussen het gebouw met de Gelderse gevel en de westvleugel. Mogelijk stond dit dienstgebouwtje eerst (in de zestiende eeuw) los tegen de toen nog niet afgehakte weergang op bogen (afb. 1.20). Toen de weergang eenmaal was afgebroken (ook in 1686?) zal de binnenruimte zijn doorgetrokken tegen de ringmuur, waarin toen tevens de drie vensters zullen zijn aangebracht. Van de vloeren zijn op diverse plaatsen nog restanten aanwezig, overigens daterend uit verschillende perioden en deels bestaand uit baksteen op z'n plat, deels uit plavuizen.

De oostelijke zijwand van het smalle bijgebouw loopt nog enkele meters naar het noorden door en is mogelijk verder vergraven. Daarnaast is de smalle strook opmerkelijk die nog overblijft tot aan de poeren van de westwand van de Gelderse gevelbouw; was er een smal gangetje tussen beide bouwdelen (afb. 1.21)?

#### IV Het binnenplein ten (zuid)oosten van de westtoren

Hier was oorspronkelijk het belangrijkste onderdeel van het gehele onderzoek gepland: een werkput, zo diep mogelijk, tegen de binnenzijde van de ringmuur ter plaatse van de westtoren, nabij de trap naar de kelder van deze toren.

Vanwege de nog voortdurende consolidatie-werkzaamheden aan de toren kon daar helaas de eerste werken niet gegraven worden. De noodzakelijke verschuiving van het graafwerk naar het zuiden bracht echter een vrij grote kelder aan het licht, ongeveer 4,5 x 6-7 m (afb. 1.6a), ingegraven in de puinstort aldaar. De kelder was ooit overdekt met een bakstenen tongewelf. De muren bestonden deels uit mergel en deels uit baksteen. Sporen van de trap die toegang gaf tot deze kelder werden aangetroffen aan de binnenzijde

van de ringmuur, ter plaatse van de aansluiting met de zuidmuur van de westtoren (afb. 4). Voor de aanleg van deze trap was een gedeelte van de veertiende-eeuwse poer van de ringmuur (dus van de eerste periode) weggehakt. Aangenomen mag worden dat deze kelder dateert uit de herbouwperiode van het midden van de zestiende eeuw of korte tijd later.

Waarschijnlijk is hij in onbruik geraakt bij de bouw van de westvleugel in 1686.

De poeren, en ook de tussenliggende muurgedeelten van de herbouwde ringmuur achter en ten zuiden van deze kelder zijn geheel, voorzover te zien, van baksteen opgetrokken. Overdekking van de spaarvelden door vlakke bogen komt evenmin voor.

#### V Het binnenplein ten zuiden van de noordtoren

Vanwege de bouwkeet en het opgeslagen steigermateriaal kon slechts een bescheiden proefsleuf worden aangelegd. De bedoeling was daarbij te bepalen of er iets van de funderingen van de binnenmuren van de noordelijke bijgebouwen overgebleven zou zijn. Volgens een achttiende-eeuwse plattegrond zou deze een opvallend gebogen vorm hebben gehad.

Er werden restanten van een tweetal muurtjes blootgelegd, ondiep in de puinstortlagen aldaar gefundeerd en erg verzakt. De breedte van de sleuf was te gering om te kunnen bepalen of er sprake zou kunnen zijn van een gebogen muur in de lengterichting. Over een datering valt weinig te zeggen, de zeventiende eeuw lijkt het meest waarschijnlijk.

Tot slot een korte samenvatting van de resultaten van de onderzoekscampagnes van 1989 tot heden.

De Heren van Batenburg worden al vanaf de late 11de eeuw genoemd en uit het onderzoek is gebleken dat zij in de loop van de 12de eeuw op het onderzochte terrein een versterking opgericht hebben in de vorm van een omgrachte kunstmatige heuvel: een motte. Deze zal nog enkele meters hoger zijn geweest dan het niveau van het huidige binnenterrein en een (tuf?)stenen toren gedragen hebben, waarschijnlijk omringd door een palissadering. Tijdens de aanleg is gebruik gemaakt van een bestaand rivierduin, ten noorden van de tegenwoordige Maasbedding.

In de loop van de 14de eeuw werd aan de voet van de heuvel een bakstenen ringmuur opgetrokken. Op grond van de ronde totaalvorm zou een datering in de 13de eeuw meer voor de hand liggen; de baksteen en het toegepaste metselverband – koppen en strekkenlagen – wijzen veeleer op de 14de eeuw. Dit wordt bevestigd door de aangetroffen scherven in relatie tot de muur, die een datering tegen het einde van de 14de eeuw opleveren.

Door middel van een afsluitende onderzoekscampagne, in het komende najaar op het westelijk deel van het binnenplein, hopen we uiteindelijk zekerheid te verkrijgen of er mogelijk toch nog een oudere – 13de eeuwse – ringmuur zal zijn geweest.

Wie in de 14de eeuw het kasteel heeft ver- of herbouwd is tot heden onbekend, één van de heren van Bronckhorst, die dan juist door huwelijk Batenburg verworven hebben, zou daarvoor in aanmerking kunnen komen.

Omtrent de overige bebouwing op het binnenplein tasten we grotendeels in het duister. De funderingen ten westen van het huidige poortgebouw kunnen daar nog van afkomstig zijn.

Omstreeks 1500 is er sprake van grootschalige verwoestingen: de ringmuur wordt daarbij afgebroken tot onder het binnenplein-niveau. Gezien de toestand waarin de ringmuur verkeerde zal van de eventuele woonbebouwing op het binnenplein niets zijn overgebleven.

Herbouw vindt plaats na 1540 door Herman van Bronckhorst Batenburg, die op de overblijfselen van

de oude ringmuur een nieuwe muur laat optrekken, voorzien van mergelbanden. In de tweede helft van de 16de eeuw volgen dan de uitspringende torens, eveneens alle voorzien van zg. spekbanden.

De bebouwing op het zuidelijk deel van het binnen-terrein (tegen de zuidtoren) waarvan enkele funderingsrestanten in de vorm van poeren met spaarbogen het afgelopen jaar werden aangetroffen, zal omstreeks 1600 tot stand zijn gekomen.

In 1686 wordt tegen de Bronckhorstertoren een groot gebouw opgetrokken: de westvleugel. De indeling is enigermate bekend uit een taxatierapport uit 1721. Van fundamente van een Romeinse tempel, waarvan toen sprake was, bleek echter geen spoor te vinden. Mogelijk betrof het de funderingen van de centrale toren die kort daarna zullen zijn uitgebroken.

In 1795 tenslotte, breekt brand uit waardoor met name de westvleugel verwoest wordt en het gehele kasteel spoedig tot ruïne vervalt. Herbouwplannen uit het begin van de 19de eeuw van de toenmalige eigenaars, de vorsten van Bentheim-Steinfurt, worden nimmer uitgevoerd.

Delft, februari 1993

